

Аграрна політика та сільський розвиток

УДК: 504.054 : 551.521

Л. Д. Романчук

Д. с.-г. н.

В. А. Довженко

к. е. н.

А. В. Савич

Житомирський національний агроекологічний університет

СОЦІАЛЬНА ІНФРАСТРУКТУРА РАДІОАКТИВНО ЗАБРУДНЕНИХ СІЛЬСЬКИХ ТЕРИТОРІЙ ЯК ОСНОВА ПІДТРИМАННЯ ЇХ ЖИТТЄДІЯЛЬНОСТІ

Визначено сутність, функціональне призначення та структурні елементи соціальної інфраструктури. Розглянуто особливості та проведено аналітичний огляд розвитку соціально-побутової та соціально-культурної складових соціальної інфраструктури радіоактивно забруднених сільських територій. Розкрито основні чинники формування та вивчено проблеми розвитку соціальної інфраструктури Полісся Житомирської області. Доведено взаємозв'язок між станом розвитку галузей соціальної інфраструктури та якістю життя сільського населення радіоактивно забруднених територій. Окреслено основні напрями покращання діяльності об'єктів соціальної інфраструктури радіоактивно забруднених сільських територій з метою підвищення якості життя сільського населення, що постраждало внаслідок аварії на Чорнобильській АЕС.

Ключові слова: соціальна інфраструктура, радіоактивно забруднені території, якість життя, сільські території, відродження, соціально-економічні процеси.

Постановка проблеми

В останні роки все частіше постає питання про відновлення виробничих, економічних і соціальних відносин на радіоактивно забруднених територіях після аварії на Чорнобильській АЕС. У цьому контексті розглядаються питання перегляду меж зон радіоактивного забруднення та відновлення їх нормальної життєдіяльності. Процеси, що відбувалися на цих територіях протягом 30-ти років після аварії призвели до певних трансформацій у комплексі інфраструктурних галузей господарства. Внаслідок радіоактивного забруднення сільських територій Полісся Житомирщини відбулися значні зміни у поселенській мережі та складі населення, що зумовило негативні тенденції в розвитку соціальної інфраструктури.

Рівень надання послуг об'єктами соціальної інфраструктури має значні територіальні відмінності, які визначаються системою розселення, структурою та

рівнем грошових доходів населення, його традиціями, а також природно-кліматичними умовами, що зумовлюють певні потреби в опаленні та одязі. Але рівень і темпи відродження цих територій значною мірою залежать від створення оптимальних умов побуту, праці та відпочинку сільського населення, зміцнення здоров'я, підвищення культурно-освітнього та професійно-кваліфікаційного рівнів. Нині ці питання мають вирішуватися з врахуванням політики децентралізації влади, яка передбачає зміни в організації надання послуг соціальної сфери населенню [1]. Тому вивчення сучасного стану об'єктів соціальної інфраструктури та визначення їх придатності для забезпечення повноцінного процесу відтворення соціально-економічних умов на радіоактивно забруднених сільських територіях є досить актуальним і таким, що потребує подальшого дослідження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

У розробку теоретичних положень та практичне обґрунтування соціально-економічних аспектів розвитку та відродження сільських територій, що постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи, зробили: Ю. С. Герасименко, А. В. Єрмолаєв, В. І. Куценко, С. О. Линник, О. В. Литвиненко, А. С. Малиновський, О. В. Михайленко, Т. П. Москвіна, Л. Д. Павловська, Л. Д. Романчук, О. Фурдичко [4, 5, 6, 8, 10, 12] та ін. Питання соціально-психологічного стану населення вивчали В. А. Прилипко, Ю. Ю. Озерова [7] та ін.

Однак, зважаючи на динамічні зміни екологічної, соціальної й економічної ситуації в регіоні, вивчення соціально-економічних аспектів функціонування, відродження і розвитку сільських територій, що зазнали радіоактивного забруднення, потребує систематичного та системного підходу. Зокрема, у віддалений 30-ти річний період після аварії є необхідність оцінити сучасний стан, функціональну придатність, проблеми та перспективи розвитку соціальної інфраструктури радіоактивно забруднених сільських територій, а також обґрунтувати роль соціальної сфери у забезпечення подальшого відродження їх життєдіяльності.

Мета, завдання та методика досліджень

Метою даного дослідження є обґрунтування взаємозв'язку між сучасним станом розвитку соціальної інфраструктури та процесами відродження соціально-економічних процесів на радіоактивно забруднених сільських територіях. Досягнення мети передбачало виконання наступних завдань: розглянути сутність, значення та структуру соціальної інфраструктури; здійснити аналітичний огляд сучасного стану об'єктів соціальної інфраструктури сільських територій Житомирщини, що зазнали радіоактивного забруднення; обґрунтувати

основні проблеми та напрями розвитку соціальної інфраструктури радіоактивно забруднених сільських територій з метою їх подальшого відродження.

Об'єктом дослідження є процес функціонування об'єктів соціальної інфраструктури на забрудненій радіонуклідами, внаслідок аварії на Чорнобильській АЕС території адміністративних районів Житомирської області: Народицького, Коростенського, Олевського, Овруцького, Лугинського, Малинського, Новоград-Волинського, Володар-Волинського (Хорошівського), Смільчинського.

Методологічною основою дослідження є системний підхід до вивчення процесів функціонування об'єктів соціальної інфраструктури в сільських населених пунктах радіоактивно забруднених територій, що дозволяє розглядати вирішення даної проблеми в площині активізації діяльності держави щодо покращання соціальної характеристики цих територій з метою їх відродження. В ході дослідження також було використано загальнонаукові методи пізнання: абстрагування, індукції, дедукції, аналізу, синтезу, монографічний та логічний підхід.

Результати досліджень

Під соціальною інфраструктурою розуміють комплекс об'єктів (підприємств, закладів, організацій та споруд), які забезпечують умови функціонування суспільного виробництва і життєдіяльності населення, формування фізично та інтелектуально розвиненого, суспільно активного індивіда [3]. Її основним функціональним призначенням є створення умов для відтворення робочої сили та забезпечення нормальної життєдіяльності людей. У загальному вигляді соціальну інфраструктуру поділяють на соціально-побутову та соціально-культурну частини. Соціально-побутова інфраструктура спрямована на створення умов для відтворення людини як біологічної істоти (через побутове середовище), задоволення її потреб у належних умовах життя. Соціально-культурна інфраструктура сприяє відтворенню духовних, інтелектуальних (через культурно-освітнє середовище) та значною мірою фізичних властивостей індивіда, формуванню його як економічно активної особистості, що відповідає певним вимогам суспільства до якості робочої сили.

Розвиток сільськогосподарського виробництва та відродження сільських територій, що зазнали радіоактивного забруднення, значно залежать від соціальних чинників. Доступність соціальних послуг для сільських жителів цих територій визначається невисокими показниками соціальної характеристики сільських населених пунктів та територій, що зумовлено порушенням оптимальності в розвитку соціальної інфраструктури. Наразі більшість сільських поселень на радіоактивно забрудненій території не мають достатньої кількості об'єктів соціальної інфраструктури, тому населення не отримує необхідний

асортимент послуг даної сфери. Доведемо це проаналізувавши рівень розвитку кожної складової соціальної інфраструктури.

Матеріальні умови життя населення забезпечують галузі житлово-комунального і побутового обслуговування, торгівлі, громадського харчування та ін. Вони сприяють збільшенню вільного часу населення та його раціональному використанню, підвищенню культури побуту, зменшенню масштабів і трудомісткості домашнього господарства. Покращання житлово-комунального обслуговування забезпечує необхідну основу для відтворювального процесу, позитивно впливає на шлюбність, народжуваність, зміцнення здоров'я населення [2]. Умови проживання, зокрема наявність власного житла, його стан та якість, є важливим показником життєвого рівня населення, що проживає на території радіоактивно забруднених районів Житомирщини наведено на рис. 1.

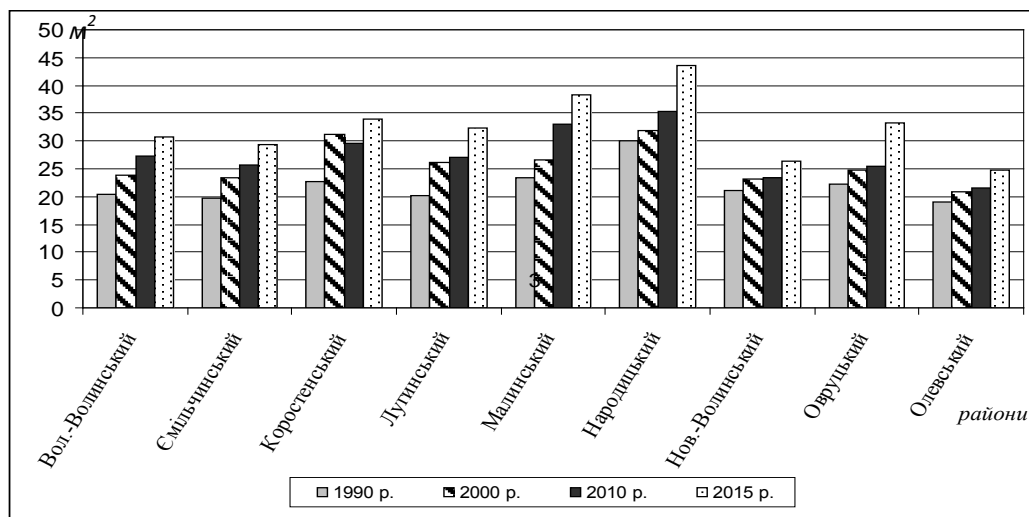

Рис. 1. Динаміка забезпеченості населення сільських територій радіоактивно забруднених районів Житомирської області житлом (m^2 загальної площі у середньому на 1 особу)

Джерело: побудовано на основі даних Головного управління статистики у Житомирській області.

В останні роки на досліджуваній території спостерігається зростання рівня забезпеченості населення житлом, проте це не можна вважати позитивною динамікою. Основною причиною такого явища є скорочення чисельності населення на цій території та значна частка селянських господарств, що складаються з однієї особи. Поряд з кількісними показниками важливішими для

аналізу є якісні характеристики житлових умов сільського населення. Результати вивчення житлового фонду радіоактивно забруднених сільських територій наведено в табл. 1.

Таблиця 1. Характеристика житлового фонду радіоактивно забруднених сільських територій Житомирської області

Назва адміністративного району	Житловий фонд тис. м ² загальної площі		Відсоток житлових будинків, %				побудовані до 1970 р.
	2000 р.	2015 р.	мають централізоване				
			опалення	водопостачання	постачання природного газу	каналізацію	
Вол.-Волинський	863	936	0,5	0,5	3,3	0,1	60,9
Смільчинський	945	953	6,2	0,0	7,2	0,0	69,7
Коростенський	1053	927	1,9	8,1	22,9	10,8	69,9
Лугинський	529	513	0,1	0,1	0,2	0,0	96,3
Малинський	1184	677	0,2	0,3	7,2	0,2	74,8
Народицький	484	395	0,0	6,2	31,5	0,7	65,4
Нов.-Волинський	1183	1201	0,5	2,6	19,9	1,2	64,2
Овруцький	1619	1727	0,0	15,1	14,8	0,0	69,2
Олевський	1002	1035	0,0	0,0	1,1	0,0	61,7

Джерело: побудовано на основі даних Головного управління статистики у Житомирській області та власних досліджень.

Більшість сільських домогосподарств на території радіоактивного забруднення мають у власності окреме житло. Однак наявність окремого житла не гарантує належних умов проживання, адже оснащення житлових будинків часто не відповідає сучасним вимогам. За даними табл. 1 більше половини житла побудовано до 1970 р., а в Лугинському районі такого житла 96,3 %, причому капітальні ремонти та модернізація житлового фонду майже не проводяться. Також житлові приміщення сільських територій Полісся Житомирщини мають низький рівень благоустрою, а саме гірше забезпечені централізованим опаленням, водопроводом, каналізацією, гарячим водопостачанням, ваннами та душем тощо.

Розвиток і удосконалення побутового обслуговування населення забезпечує покращання умов життя, підвищення матеріального благоустрою всіх верств населення різних регіонів і глибокий розвиток та всебічне удосконалення особистості [2]. Вивчення рівня побутового обслуговування населення, що

проживає на радіоактивно забруднених сільських територіях, дозволяє зробити висновок про вкрай незадовільний стан даної сфери. Зокрема, на території дев'яти радіоактивно забруднених районів Житомирської області функціонує лише шість будинків побуту (4 – у Ємільчинському районі, 2 – у Олевському районі), які надають послуги з пошиття (ремонт) одягу, взуття; забезпечення паливом; ремонту побутової техніки. В сільських поселеннях на зазначеній території працюють 15 лазень та 8 перукарень, що теж не задовольняє потреби у відповідних послугах і тому сільські жителі змушені задовольняти їх самотужки або за межами своїх населених пунктів.

Збалансованість між потребами сільських жителів населених пунктів, на радіоактивно забруднених територіях в основних видах товарів і пропозицією цих товарів, забезпечується мережею підприємств галузі торгівлі та громадського харчування. Проте кількість магазинів та їх торгові площі за останні 15 років в цілому по області та районах, що зазнали радіоактивного забруднення, мають неухильну тенденцію до зниження (табл. 2).

Таблиця 2. Динаміка закладів торгівлі радіоактивно забруднених районів Житомирської області

Назва адміністративного району	Кількість магазинів, од.			Торгова площа магазинів, тис. м ²			Торгова площа в розрахунку на 10 тис. населення, м ²
	2000 р.	2010 р.	2015 р.	2000 р.	2010 р.	2015 р.	
Вол.-Волинський	40	33	22	2,8	2,9	1,7	1133
Ємільчинський	171	47	23	9,4	3,1	1,0	391
Коростенський	145	105	64	8,3	6,6	4,1	1524
Лугинський	76	17	4	4,6	1,0	0,8	672
Малинський	113	21	10	7,3	1,1	0,6	387
Народицький	52	9	3	3,4	0,6	0,1	149
Нов.-Волинський	129	93	78	8,9	6,6	5,2	1284
Овруцький	254	169	93	17,2	10,7	6,5	1715
Олевський	128	68	31	7,5	3,5	1,6	606
Житомирська область	2902	1645	1340	238,3	181,9	160,6	1288

Джерело: побудовано на основі даних Головного управління статистики у Житомирській області.

На території радіоактивного забруднення у двох районах у 2015 р. функціонувала надзвичайно мала кількість магазинів: у Лугинському районі – 4, а в Народицькому – лише 3. Про низький рівень забезпеченості населення на радіоактивно забруднених територіях закладами торгівлі свідчить також

показник торгової площі в розрахунку на 10 тис. населення, що значно відрізняється від цього показника по області. Населення сільських територій, що постраждали внаслідок аварії на ЧАЕС, задовольняє особисті потреби користуючись послугами виїзної форми обслуговування, що здійснюється переважно місцевими підприємствами-виробниками хлібобулочних виробів та продуктів харчування. Однак, якісні характеристики такої форми торгівлі є досить сумнівними, адже в цих умовах пропонується невеликий асортимент товарів, часто продавці не дотримуються умов зберігання продукції, населення обмежене у виборі товарів за ціною, показниками якості та безпеки.

Серед галузей соціальної інфраструктури, що визначають рівень відтворення населення, основними є охорона здоров'я, фізична культура і спорт. За період 2010–2015 рр. у Житомирській області спостерігалось скорочення кількості лікарняних закладів на 31 % (з 77 до 53 одиниць) та лікарняних ліжок у них на 4 % (з 10191 до 9784 одиниць), проте збільшилася кількість лікарських амбулаторно-поліклінічних закладів на 14 % (з 305 до 348 одиниць) [10]. На радіоактивно забруднених територіях розміщено багато невеликих сіл із малою щільністю населення, тому основним медичним закладом на цих територіях є фельдшерсько-акушерський пункт, який, зазвичай, обслуговує один, два і більше населених пункти (табл. 3). Діяльність цих закладів спрямована на амбулаторне та домашнє обслуговування населення, призначення лікування в межах компетенції працівників, проведення санітарно-протиепідеміологічної роботи та санітарно-епідеміологічного нагляду.

Таблиця 3. Характеристика діяльності фельдшерсько-акушерських пунктів радіоактивно забруднених сільських територій Житомирської області

Назва адміністративного району	Кількість фельдшерсько-акушерських пунктів, од.	Кількість сіл, що обслуговуються, од.	Чисельність населення, що обслуговується:	
			осіб	у % до загальної чисельності
Вол.-Волинський	26	75	10598	70,7
Ємільчинський	61	106	19688	76,9
Коростенський	56	86	14901	55,4
Лугинський	25	47	10001	84,0
Малинський	34	72	10458	67,5
Народицький	19	31	5010	74,8
Нов.-Волинський	57	96	30179	74,5
Овруцький	52	80	25083	66,2
Олевський	32	43	12896	48,8

Джерело: власні дослідження.

Діяльністю фельдшерсько-акушерських пунктів на території, що зазнала радіоактивного забруднення, охоплено 78 % сільських поселень та близько 50-80 % сільського населення. В умовах реформування системи охорони здоров'я протягом останніх років спостерігається закриття невеликих міжсільських лікарень. Така ситуація змушує сільських жителів вдаватися до самолікування, застосування засобів народної медицини, звернення до лікарських закладів у найближчих містах, що певною мірою обмежує отримання повноцінних медичних послуг, низький рівень діагностування захворювань на початкових стадіях та зростання рівня захворюваності.

Згідно з даними Головного управління статистики у Житомирській області влітку 2015 р. дитячі заклади оздоровлення і відпочинку працювали лише у чотирьох з дев'яти досліджуваних районах (Нов.-Волинському – 22, Вол.-Волинському – 20, у Ємільчинському – 12, Лугинському – 2 одиниці). Це може бути виправдано, адже на території, яка зазнала радіоактивного забруднення, організувати такі заклади небезпечно. Проте не було створено умов для оздоровлення дітей, які проживають на цій території, в інших районах області чи у закладах, розташованих у інших регіонах країни. Свідченням цього є не висока, порівняно з середнім показником по області у 2015 р. (13%), питома вага оздоровлених дітей, що проживають на досліджуваній території. У загальній кількості дітей віком 7–16 років даний показник складає: Нов.-Волинський – 28%; Вол.-Волинський – 41%, у Ємільчинський – 39%, Лугинський – 9%, Коростенський – 4%, Малинський – 1%, Народицький – 8%, Олевський – 2%; Овруцький – 0%.

Наведені дані показують, що в районах, де функціонують відповідні дитячі заклади, більша частка дітей може реалізувати своє право на оздоровлення і відпочинок. Також слід відзначити, що у 2015 р., порівняно з попереднім роком, значно (на 52,5 % з 5565 осіб до 2919 осіб) скоротилася кількість оздоровлених дітей, що постраждали внаслідок аварії на ЧАЕС. Це зумовлено негативними змінами у системі соціального захисту осіб, постраждалих внаслідок аварії на ЧАЕС, та збільшенням кількості осіб, зокрема дітей, інших пільгових категорій.

Потужним засобом підвищення соціальної і трудової активності населення радіоактивно забруднених сільських територій є розвиток фізичної культури та спорту. Оптимізація фізичного стану людини є основним фактором її життєдіяльності та значною мірою впливає на рівень здоров'я. Загальні показники чисельності закладів спорту в сільській місцевості зони радіоактивного забруднення відображено в табл. 4.

Таблиця 4. Спортивні споруди радіоактивно забруднених сільських територій в розрізі районів Житомирської області

Назва адміністративного району	Спортивні споруди*, всього		у тому числі:					
			спортивні майданчики		спортивні зали		стадіони	
	2005 р.	2010 р.	2005 р.	2010 р.	2005 р.	2010 р.	2005 р.	2010 р.
Вол.-Волинський	14	16	7	9	2	2	5	5
Ємільчинський	21	22	14	14	4	4	3	4
Коростенський	28	28	14	14	4	4	3	4
Лугинський	26	26	6	6	16	16	4	4
Малинський	8	9	4	4	-	-	4	5
Народицький	0	0	0	0	0	0	0	0
Нов.-Волинський	138	139	19	20	6	6	112	112
Овруцький	18	18	13	13	3	3	2	2
Олевський	4	4	2	2	-	-	2	2

*без урахування шкільних.

Джерело: власні дослідження.

У 636 селах радіоактивно забруднених районів Житомирської області налічується лише 262 спортивні споруди, без урахування шкільних закладів, серед яких переважна більшість – це спортивні майданчики, більшість з яких не мають сучасного обладнання та не приваблюють місцевих жителів до заняття спортом та ведення здорового способу життя. Це свідчить про низький рівень розвитку закладів фізичної культури та спорту в сільській місцевості радіоактивно забруднених територій. Тому існує потреба розробки та реалізації відповідних заходів з боку держави і місцевих органів влади щодо активізації занять спортом, здорового способу життя і створення умов для цього з метою покращання рівня здоров'я, психологічного стану та відтворення населення, що постраждало внаслідок аварії.

Галузь освіти, що представлена навчальними та навчально-виховними закладами різних типів, забезпечує підвищення рівня знань, культури та здобуття спеціальності чи кваліфікації. Протягом останніх 5 років в сільській місцевості радіоактивно забруднених територій не спостерігається значних змін у кількості дошкільних та загальноосвітніх навчальних закладів. Водночас у 2015 р. у Вол.-Волинському, Ємільчинському, Малинському, Нов.-Волинському та Олевському районах кількість дітей перевищувала кількість місць у дошкільних навчальних закладах.

Крім того, спостерігається певна нерівність у доступності якісних послуг галузі освіти, що здобувається в навчальних закладах міст та сільській місцевості. У сільських навчальних закладах близько двох третин дітей складають ЗНО з усіх предметів на початковому та середньому рівні, тобто від 1

до 6 балів за 12-бальною системою. На противагу селу, в містах більше половини дітей складають ЗНО на достатній та високий рівень – від 7 до 12 балів. Це означає, що у дітей, які отримали освіту у сільській місцевості в декілька разів менше шансів успішно скласти ЗНО з основних для вступу у ВНЗ предметів, ніж у їх ровесників, які закінчили школи у містах [9]. Такі ж проблеми існують і в селах, що зазнали радіоактивного забруднення, що зумовлено низькою комплектністю викладачів у навчальних закладах і відсутністю сучасного матеріально-технічного забезпечення навчального процесу.

Послуги культурного й інформаційного призначення надає розгалужена мережа закладів культури та мистецтва. В сільській місцевості радіоактивно забрудненої території налічується 357 бібліотек та 481 клубних закладів, проте абсолютні показники не дають повної характеристики цієї сфери. За даними Головного управління статистики у Житомирській області показники рівня забезпеченості закладами культури населення в районах, що зазнали радіоактивного забруднення, є вищими порівняно з іншими районами. Так, у 2015 р. бібліотечний фонд (кількість примірників у розрахунку на 100 осіб населення) становив від 914 примірників у Олевському районі до 2751 примірників у Народицькому районі (для порівняння: середній показник по Житомирській області складає 841 примірник). Кількість місць у клубних закладах у розрахунку на 100 осіб населення коливається від 24 в Олевському районі до 58 у Народицькому районі (середній показник по Житомирській області складає 20 місць). Також на території сіл радіоактивно забруднених районів Житомирської області знаходиться 23 музеї, частина з яких відкрито у типових будівлях, частина – у пристосованих. Деякі з музеїв потребують капітального ремонту та розвитку (оновлення) експозиції.

Проблеми підприємств культурно-освітнього комплексу сільських територій радіоактивно забруднених територій зумовлені недостатнім фінансуванням та незадовільним рівнем оснащення матеріально-технічними засобами, а також проблемами забезпечення кваліфікованими кадрами. Нині молоді спеціалісти не мають бажання працювати в сільській місцевості, а тим паче на територіях, які є екологічно неблагополучними та мають низький рівень соціально-економічного розвитку.

Висновки та перспективи подальших досліджень

Підсумовуючи результати дослідження, варто відзначити, що сільські населені пункти на території радіоактивного забруднення мають низький рівень соціальної характеристики. Це зумовлено низькою густотою і людністю населених пунктів, невисоким рівнем забезпеченості об'єктами соціальної інфраструктури, незадовільною їх потужністю та асортиментом послуг, низьким рівнем розвитку транспорту і зв'язку. Основні проблеми та недоліки сучасного

стану соціальної інфраструктури сіл на території радіоактивного забруднення полягають у такому:

- розосередженість споживачів послуг;
- невідповідність асортименту послуг потребам сільських жителів;
- диференціація рівня забезпеченості об'єктами соціальної інфраструктури сіл різних зон радіоактивного забруднення;
- занедбаність значної кількості об'єктів соціальної інфраструктури;
- низька купівельна спроможність сільських жителів;
- наявність значної кількості споживачів пільгових категорій тощо.

У віддалений від аварії на ЧАЕС період на території радіоактивно забруднених районів Житомирщини спостерігаються певні негативні зміни у економічному, соціальному та екологічному аспектах їх життєдіяльності. Відродження та подальший соціально-економічний розвиток радіоактивно забруднених сільських територій залежить від рівня соціально-економічних умов життя сільського населення. Адже незадовільні житлово-побутові умови, низька якість послуг галузей освіти, охорони здоров'я і культури не приваблюють молодих спеціалістів та обмежують розвиток існуючих і створення нових підприємницьких структур. Основними напрямками подальшого розвитку та модернізації соціальної інфраструктури сільських територій радіоактивно забрудненого регіону можна визначити:

- оптимізація локалізації об'єктів соціальної інфраструктури виходячи із густоти населення, потреб у послугах різних соціально-вікових груп, сучасних вимог до асортименту та якості послуг, а також засобів їх задоволення;
- створення рівних можливостей для усіх громадян, які постійно ведуть життєдіяльність на сільській території радіоактивного забруднення;
- запровадження нових форм надання соціальних послуг із врахуванням особливостей розселення сільського населення по зонах з різним рівнем радіоактивного забруднення;
- підготовка та перепідготовка кадрів для роботи в закладах соціальної інфраструктури, розташованих у сільській місцевості екологічно несприятливого регіону та ін.

Подальші дослідження будуть спрямовані на вивчення оцінки сільським населенням рівня та якості отримуваних послуг, які надають підприємства соціальної інфраструктури на території радіоактивного забруднення, з метою розробки пропозицій щодо удосконалення їхньої діяльності.

Література

1. Довженко В. А. Соціально-економічне відродження радіоактивно забруднених сільських територій в умовах вітчизняної моделі децентралізації влади / В. А. Довженко // Вісник ЖНАЕУ. – 2016. – № 1 (55), т. 3. – С. 346–355.

2. Дорогунцов С. І. Розміщення продуктивних сил України [Електронний ресурс]: Підручник / С. І. Дорогунцов. – Режим доступу: <http://polka-knig.com.ua/book.php?book=46/>. – Назва з екрана.

3. Економічна енциклопедія: У трьох томах. Т. 1. / Редкол.: С. В. Мочерний (відп. ред.) та ін. – К.: Видавничий центр «Академія», 2000. – 864 с.

4. Малиновський А. С. Проблеми соціально-економічної адаптації населення радіаційно забруднених територій [Текст] / А. С. Малиновський, Л. Д. Павловська // Економіка АПК. – 2006. – № 6. – С. 132–140.

5. Малиновський А. С. Системне відродження сільських територій в регіоні радіоактивного забруднення: автореф. дис. (в формі монографії) на здобуття наук. ступеня д-ра екон. наук : спец. 08.07.02 / А. С. Малиновський. – К., 2007. – 52 с.

6. Михайленко О. В. Розвиток соціальної інфраструктури на радіоактивно забруднених сільських територіях [Текст]: Автореферат / Михайленко О. В. – К.: Ін-т демографії та соціальних досліджень НАН Укр., 2006. – 20 с.

7. Прилипко В. А. Особливості соціально-психологічного стану населення постраждалого від наслідків аварії на ЧАЕС [Електронний ресурс] / В. А. Прилипко, Ю. Ю. Озерова // Людина і довкілля. Проблеми неоекології. – 2010. – № 2(15). – Режим доступу: http://www.nbu.gov.ua/old_jrn/natural/Ltd/2010_2/Prulupko.pdf. – Назва з екрана.

8. Романчук Л. Д. Особливості формування дози внутрішнього опромінення мешканців Народицького району за рахунок продуктів харчування / Л. Д. Романчук // Наук. вісн. Нац. ун-ту біоресурсів і природокористування України. Сер. Біологія, біотехнологія, екологія. – 2011. – Вип. 158. – С. 134–139.

9. Сільські школи не забезпечують якісної освіти [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://osvita.ua/school/52045/>. – Назва з екрана.

10. Соціально-економічний розвиток територій, що постраждали внаслідок аварії на Чорнобильській АЕС: проблеми та шляхи їх подолання: зб. матеріалів «круглого столу» [Текст] / за заг. ред. О. В. Литвиненка. – К.: НІСД, 2011. – 72 с.

11. Статистичний щорічник Житомирської області за 2015 рік. – Житомир: Головне управління статистики у Житомирській області, 2016.

12. Фурдичко О. Соціально-економічні умови ведення сільського господарства на радіоактивно забруднених землях Київського Полісся [Текст] / О. Фурдичко, О. Гриник // Економіст. – 2015. – № 7. – С. 23–26.